

ЗВ'ЯЗОК ЧАСІВ: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

УДК 347.73

В. Хохуляк,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного, адміністративного і фінансового права Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»

ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ У ВІТЧИЗНЯНІЙ НАУЦІ XVIII СТОЛІТТЯ

Процес становлення та формування певної системи знань про суспільство безпосередньо зумовлений економічними та політичними обставинами, в яких дане суспільство функціонує й розвивається. Підтвердженням цьому є історія формування фінансово-правових поглядів у вітчизняній науці. При вивченні сучасного стану науки фінансового права, виробленні пріоритетів її подальшого розвитку особливо важливим є дослідження первісного етапу нагромадження знань про правове регулювання фінансової системи держави, що припадає на першу половину XVIII ст. Саме в даний історичний період з'явилися перші вітчизняні розробки з фінансово-правової проблематики, які заклали фундамент для подальшого інтенсивного розвитку науки фінансового права.

Питання становлення фінансово-правової думки у XVIII ст. досліджувались вітчизняними вченими дореволюційного періоду, зокрема такими, як С. І. Іловайський, В. О. Лебедев, Й. М. Кулішер, І. Т. Тарасов, І. І. Янжул, та рядом сучасних російських науковців, таких як: К. С. Бельський, О. Ю. Грачова, О. М. Козирін, В. М. Пушкарьова, І. В. Рукавішнікова, Е. Д. Соколова, О. А. Ялбулганов та ін. Однак сучасні дослідники звертаються до наукової спадщини видатних правників переважно при характеристиці становлення окремих інститутів фінансового права або

ж при дослідженні історії науки фінансового права в цілому.

У даній статті ставиться за мету дослідити процес формування фінансово-правових поглядів у вітчизняній науці XVIII ст. та визначити їх вплив на подальший розвиток науки фінансового права.

Визначальною рисою становлення вітчизняної науки фінансового права у період XVIII — перша половина XIX ст. було те, що самостійної фінансової системи в рамках національної економіки України не існувало — більшість українських земель входили до складу Російської імперії, а Галичина, Карпатська Україна і Буковина перебували у складі Австрійської імперії. Таким чином, суспільно-політичний стан і економічний розвиток українських земель визначались загальним станом і перетвореннями в імперіях, до складу яких вони входили.

Початок XVIII ст. характеризується надзвичайно потужними зрушеннями у суспільно-політичному та соціально-економічному житті європейських держав. В Австрійській та Російській імперіях майже одночасно утверджується абсолютизм як форма правління держави, що потребує акумуляції значних фінансових ресурсів на утримання армії та апарату державного управління. Формування фінансової та грошової системи супроводжується паралельним розвитком промисловості, будівниц-

не повинен спричиняти розорення населення, оскільки це може призвести і до розорення держави. Податки слід стягувати у такий спосіб, щоб ніхто не залишився ображеним [1].

І. Т. Посошков стверджував, що видатки на утримання державних органів та суду не повинні погашатися за рахунок державної казни. Очевидно, дана позиція була відображенням існуючої протягом тривалого часу у Російській феодальній державі відкупної системи державних посад. За такої системи на державне управління та суд не здійснювались видатки з казни держави, навпаки — у доходній частині зазначалися надходження від продажу посад. Тому платня державного службовця, за словами німецького камераліста І. Г. Юсті, була за своєю природою не більше, ніж відсотком з розміщеного капіталу, що передавався у спадщину. Якщо ж посада надавалася іншій особі, а не спадкоємцям, то вона була зобов'язана викупити права останніх і відшкодувати збитки [18].

У середині XVIII ст. вагомий внесок у розвиток фінансово-правової проблематики вніс Олексій Якович Поленов. Як і в працях попередників, у роботах О. Я. Поленова при дослідженні фінансів головна увага зосереджується на проблемах оподаткування. У своєму дослідженні на тему «Про кріпосний стан селян у Росії», виконаному в 1766 році на тему, запропоновану Вільним економічним товариством, вчений вперше в історії вітчизняної фінансової науки використав термін «податок» (рос. — «налог»). Крім того, у вказаній праці, яка була нагороджена золотою медаллю («з написанням на ній імені автора») [17], О. Я. Поленовим детально проаналізовано існуючу в Російській імперії податкову систему, запропоноване власне бачення її удосконалення.

Досліджуючи соціально-економічне становище кріпосних селян, О. Я. Поленов підкреслював, що їх тяжкий рабський стан наносить шкоду і державі. Тому автор вважав, що якщо селянам надати землю у достатній кількості, то в результаті вони будуть свідомо і рівно

сплачувати встановлені податки і збори. Вчений формулює власну концепцію щодо удосконалення діючої в Росії системи податків на основі глибокого аналізу її стану та історичного процесу становлення. У зв'язку із цим він пропонує замінити подушну подать реальними податками, вважаючи останні такими, що у більшій мірі відображають майновий стан платника, є легшими у нарахуванні і сплаті. При цьому, як і фізіократи, О. Я. Поленов пропонує як об'єкт оподаткування доход, отримуваний від сільськогосподарської діяльності чи іншого використання землі. Він пише: «При встановленні податків слід діяти з особливою розсудливістю. Найбільша складність полягає в тому, що їх важко точно визначити з урахуванням відмінностей у майновому становищі сторін (платників). У зв'язку із цим, на мою думку, найкращим засобом при встановленні податків є запровадження десятої (чи якоїсь іншої) частини від продуктів землеробства» [13].

Стрижневим принципом побудови податкової системи в О. Я. Поленова є принцип суспільного добробуту. Чим більше збагачується народ, — писав учений, — тим більше можна збирати податків. Тільки так можна знайти справжній зміст співвідношення між податком і народним багатством. Це положення, як і інші ідеї вченого, за своїм змістом значно випереджали розвиток сучасних йому соціально-економічних відносин та наукових досліджень, а тому протягом довгого часу залишались незатребуваними суспільною практикою, майже забуті наукою. Вказане дослідження О. Я. Поленова опубліковане тільки через сто років після його написання у 1866 році, протягом тривалого часу не отримувало належної оцінки з боку дослідників, насамперед у силу існуючої суспільно-політичної ситуації. Підвищений інтерес до наукової спадщини видатного вченого проявився лише на межі XIX–XX ст., що пов'язано з бурхливим розвитком історичних та історіографічних досліджень у сфері фінансів та права. За справедливою оцінкою сучасних дослідників історії фі-

нансової науки, праця О. Я. Поленова «Про кріпосне становище селян в Росії» є найбільш яскравим твором у сфері теорії фінансів середини XVIII ст.

Знаменною віхою в історії становлення фінансово-правової науки була наукова, педагогічна та громадська діяльність видатного вченого і державного діяча — Семена Юхимовича Десницького. Унікальність його постаті підкреслюється також тим, що, будучи першим російським професором права, вчений є одним з небагатьох в історії вітчизняної науки, хто здобув наукові ступені магістра і доктора наук за кордоном. Так, «молодий Семен Єфимів син Десницького родом із України, з Ніжинських міщан», одержавши державну стипендію для навчання за кордоном, з 1761 року протягом шести років навчався в університеті Глазго, де опановував юридичні та філософські дисципліни, що викладалися «батьком класичної політекономії — А. Смітом» [7]. У 1765 році С. Ю. Десницький став магістром, а за рік — доктором права університету в Глазго [2]. Після повернення на батьківщину та успішно склавши у 1767 році іспит на право читання лекцій, С. Ю. Десницький протягом 20 років обіймав посаду професора права юридичного факультету Московського університету (з 1767 по 1787 роки) [11]. Вчений вперше розпочав наукову розробку російського права і викладання юридичних дисциплін на російській мові. При цьому він надав важливе значення у викладанні права практичному напрямку (аналіз діючого законодавства і юридичної практики).

Вагомість внеску С. Ю. Десницького у розвиток науки фінансового права важко переоцінити. Саме ним у науковий вжиток були введені поняття «фінанси», «бюджет», «кредит» та інші. Йому належить також перше у вітчизняній науці визначення фінансів. У праці «Уявлення про встановлення законодавчої, судової і наукової влади в Російській імперії» вчений пише: «Фінанси включають в себе досить об'ємний зміст: вони мають за мету надання державі належних і достатніх за її потребами доходів. При цьо-

му він підкреслює, що фінанси поділяються на дві частини: витрати держави та її доходи».

Власний аналіз фінансової системи С. Ю. Десницький розпочинає з державних видатків, акцентуючи на тому, що без видатків існування держави неможливе в принципі. Він вважав, що сума державних видатків є визначальною для формування суми державних доходів та пошуку джерел їх надходження. Відзначимо, що дана ідея витримала випробування часом і, як свідчить практика, знайшла своє відображення у фінансово-правовій політиці сучасних демократичних країн світу. Така позиція базувалась на його уявленнях про державу як соціальний інститут, що виник у результаті природного розвитку людського суспільства для здійснення певних корисних функцій, таких як охорона території, встановлення і забезпечення належного правопорядку тощо. Тому, вважав вчений, обов'язок кожного громадянина справно сплачувати податки випливає насамперед з існуючої суспільної необхідності: «...податки по суті є даниною, яку кожен громадянин сплачує для збереження не лише добробуту і спокою, але й власного життя» [3].

Прогресивністю відзначається також аналіз С. Ю. Десницьким окремих видів податків і зборів та принципів їх стягнення. Так, вчений негативно ставився до оподаткування предметів першої необхідності, наголошуючи при цьому, що необхідно надавати перевагу тим податкам, що стосуються всіх жителів держави і які поширюються на предмети розкоші. Продовжуючи ідейну лінію свого вчителя А. Сміта, він стверджував, що стягування податків повинно здійснюватись з обов'язковим врахуванням майнового становища платників із застосуванням прогресивних ставок. При цьому збирання податків повинен відбуватись з якомога мінімальними витратами.

Визначальне місце в історії вітчизняної науки займає розроблений С. Ю. Десницьким проект державних перетворень, в якому запропоновано розподілити всі державні органи за ознаками функцій державної влади на три

групи — органи законодавчої, судової і наказової влади. Особливо хотілось би відзначити пропозицію вченого щодо встановлення чіткого розподілу повноважень державних органів у сфері фінансів. Суть даної пропозиції полягала в тому, щоб віднести до повноважень Сенату як органу законодавчої влади повноваження прийняття законів щодо встановлення податків та здійснення загального контролю за виконанням бюджету. Важливу роль у функціонуванні фінансової системи держави С. Ю. Десницький відводив органам фінансового контролю. Як він зазначав, основою нагляду над фінансами є Ревізіон-колегія або контора, якій належить здійснювати особливий вид управління — охороняти порядок у сфері фінансів, знаходити зловживання в їх джерелах і примушувати всіх дотримуватися точності і економності у зборах і казенних витратах [4].

Паралельно з розробкою базових питань теорії, фінансів С. Ю. Десницький розробляє проект удосконалення російського фінансового законодавства і фінансової політики, що знайшло відображення в окремій частині його твору «О узаконении финансов» [9]. Відзначимо, що власні наукові погляди та ідеї Семена Юхимович реалізував не лише у громадській, а й у педагогічній діяльності. Будучи першим російським професором права на юридичному факультеті Московського університету та читаючи курс моральної філософії, вчений розкривав зміст таких проблем, як емісія грошей, збирання податків, кредитні правовідносини тощо [8]. У 1773 році С. Ю. Десницькому вдалось домогтись відкриття в рамках юридичного факультету Московського університету кафедри російського законодавства і розпочати читання лекційного курсу з даного предмета. «Незнання вітчизняного законодавства завжди вважалось безчесним для тих, кому держава довірила обов'язок виконувати і охороняти закон», — підкреслював вчений у своєму виступі «Юридичні роздуми про користь знання вітчизняного законодавства і про необхідність відновлення його в державних високозаступницьких училищах», з якою він

виступив на урочистому зібранні Московського університету 22 квітня 1778 року [6]. На його думку, студент-юрист обов'язково повинен оволодіти такими навчальними дисциплінами, як моральна філософія, натуральна юриспруденція, римське право і вітчизняне право, при цьому дані предмети обов'язково повинні вивчатись на основі застосування порівняльно-історичного методу наукового дослідження [5]. Таким чином Семену Юхимовичу Десницькому належить провідна роль у становленні науки фінансового права та вітчизняної юридичної науки в цілому. За фактичною одноставним визнанням дослідників його творчого та життєвого шляху постать С. Ю. Десницького є ключовою в історії правової науки і Російського просвітництва [10; 16].

Таким чином, досліджуючи процес формування фінансово-правової думки у вітчизняній науці протягом XVIII ст., відзначимо, що він зумовлений насамперед суспільно-політичними та економічними перетвореннями, які відбувались у даний період. Становлення абсолютизму, що зумовив необхідність ефективного функціонування розгалуженої і строго вибудованої системи державних фінансів, стимулював у науковому середовищі пошук нових ідей та принципів здійснення фінансової політики держави, які б використовувались у комплексі з іншими управлінськими та економічними заходами. Фінансово-правові погляди цього часу були продуктом та водночас віддзеркаленням фінансової системи держави і відображали практику правового регулювання насамперед податкових правовідносин. У той же час вироблені фінансово-правовою думкою XVIII ст. теоретичні положення заклали підвалини теорії науки фінансового права, стали методологічною основою її подальшого становлення.

Ключові слова: наука фінансового права, фінансове право, фінансова наука.

У статті досліджується процес формування фінансово-правових пог-

лядів у вітчизняній науці XVIII ст. Визначається їх вплив на подальший розвиток науки фінансового права.

В статті досліджується процес формування фінансово-правових поглядів в отечественной науці XVIII століття. Визначається їх вплив на подальший розвиток науки фінансового права.

This article explores the process of formation of financial and legal views in the national science XVIII century. Further defined by their impact on the development of the science of financial law.

Література

1. Гадниев Р. М. Проблемы развития финансово-правовой мысли России XVII — XVIII вв. // Финансовое право. — 2007. — № 3. — С. 8.
2. Грацианский П. С. Десницкий / П. С. Грацианский. — М.: Юрид. лит., 1978. — С. 8.
3. Десницкий С. Е. Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. Т. 2 / С. Е. Десницкий. — М., 1952. — С. 326.
4. Десницкий С. Е. Представление о учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи / Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века / С. Е. Десницкий. — М., 1952. — Т. 1. — С. 331–332.
5. Десницкий С. Е. Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века / С. Е. Десницкий. — М., 1952. — Т. 1. — С. 189–190.
6. Десницкий С. Е. Юридическое рассуждение о пользе знаний отечественного законоискусства, и о надобном возобновлении его в государственных высокопокровительствуемых училищах // Говоренное в торжественном Императорского Москов-

ского университета собрания 22 апреля 1778 года, юриспруденции доктором и публичным ординарным профессором Семеном Десницким. — М.: Унив. тип., 1778. — С. 3.

7. Злупко С. Талановитий українець — студент і однодумець знаменитого шотландця // Персоналії і теорії української економічної думки / С. Злупко. — Львів: Євровіт, 2002. — С. 55.

8. Каратаев И. К. Экономические науки в Московском университете (1775–1955) / И. К. Каратаев. — М., 1956. — С. 20.

9. Козырин А. Н. Формирование науки финансового права в России в конце XVIII — начале XIX вв. // История финансового права России: сб. ст. / под ред. А. А. Ялбулганова. — М.: Готика, 2005. — С. 12–13.

10. Коркунов Н. М. Семен Ефимович Десницкий — первый русский профессор права / Н. М. Коркунов. — М., 1894. — С. 12.

11. Коропецький І. С. Українські економісти XIX століття та західна наука / І. С. Коропецький. — К.: Либідь, 1993. — С. 34.

12. Локоть Т. В. Бюджетная и податная политика России / Т. В. Локоть. — М., 1908. — С. 151.

13. Поленов А. Я. О крепостном состоянии крестьян в России // Русский архив, 1865. — Изд. 2-е. — М., 1866. — Стлб. 535.

14. Посошков И. Т. О скудости и богатстве / И. Т. Посошков. — М., 1951. — С. 16.

15. Посошков И. Т. Книга о скудости и богатстве / И. Т. Посошков. — М.: Изд. дом «Экономическая газета», 2001. — С. 118.

16. Томсинов В. А. Семен Ефимович Десницкий (около 1740–1789) // Преподаватели юридического факультета Московского университета (1755–1917). — М.: Изд. дом «Городец», 2005. — С. 31.

17. Шугуров М. Учение и ученики в XVIII веке. (По поводу биографии О. Я. Поленова) // Русский архив. — 1866. — Вып. 3. — Стлб. 322.

18. Юсти И. Г. Система финансового хозяйства: пер. с нем. / И. Г. Юсти. — СПб., 1805. — С. 528.